

sági mutatójaként határozzuk meg, amelyeket egy reprezentatív személy indokoltnak remélhet. Egy személy kilátásai akkor javulnak, amikor előre láthatja, hogy meg fogja kapni e javak valamely kívánatos együttesét.

Érdemes megjegyeznünk, hogy a várakozásoknak ez az értelmezése valójában arra vonatkozó egyértelmű jelent, hogy az emberek helyzetét csak azokra a dolgokra vonatkozóan hasonlíttuk össze, amelyekből bizonyára mindannyian többet szeretnénk. Ugy tűnik, ez a leginkább kivitelezhető módja egy közmegegyezéssel objektív mérce, vagyis egy olyan közös mértékek egység megalkotásának, amit ésszerűen gondolkodó személyek elfogadhatnak. Ezzel szemben a boldogság olyan értékelésben példátul, hogy az az ésszerű tervek végrehajtása során elért emberi siker, nem érhetünk hasonló módon egyet, maguknak a terveknek az értékében pedig még kevésbé. A kilátások alapvető javakra való elmozdítása persze egy újabb leegyszerűsítő eszköz. Alkalmassint szeretném majd kifejteni, hogy ez és a többi leegyszerűsítés miként párosul – bár ez szigorú értelemben nem szükséges – egy bizonyos filozófiai magyarázattal. Az elméleti feltételeknek természetesen több a feladatuk, mint a leegyszerűsítés; azonosítaniuk kell a lényeges elemeket a megértésre váró tények magyarázata során. Ugyanígy elengedhetetlen, hogy az igazságosság elméletének részei a társadalom szerkezetének alapvető erkölcsi sajátosságait képviseljék, s ha az a látszat keletkezik, hogy ezek némelyike figyelmen kívül maradt, akkor kívánatos meggyőződésünk arról, a dolog nem így áll. Igyekezzem majd követni e szabályt. Még így is mindenképpen igaz azonban, hogy az igazságosság elméletének megalkotottsága ugyanúgy megmutatkozik a következményekben, mint abban, hogy első megközelítésre mennyire fogadhatjuk el kiindulópontjait. E kiindulópontokat valójában nem lehet célszerűen elkülöníteni, s ezért az intézményi kérdések első pillanatra a filozófiától messzire vezető elemzése, ahogyan azt majd különösen a könyv második részében tesszük, csakugyan nélkülözhetetlen.

16. § LÉNYEGES TÁRSADALMI HELYZETEK

Az igazságosság két elvét a társadalom alapszerkezetére alkalmazva elfoglaljuk bizonyos reprezentatív egyének helyzetét, s megvizsgáljuk, miként fest onnan nézve a társadalmi rendszer. A társadalmi különbségek elve megkívánja például, hogy az előnyösebb helyzetűek jobb kilátásai javítsanak a legkevésbé előnyös helyzetűek kilátásain. Vagy amint olykor kevésbé pontosan mondom: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek minden lényeges társadalmi helyzet esetében a reprezentatív személyek érdekét kell szolgálniuk. Az e helyzeteket elfoglalók perspektívája egy kellőképpen általános nézőpontot határoz meg. Persze nem kell minden társadalmi helyzetet számitásba vennünk. Hisz például nem csupán gazdák léteznek, de teheneszel, gabona- vagy zöldségtermesztéssel foglalkozó gazdák is, és ugyanezt vég nélkül elmondhatjuk más foglalkozások és csoportok esetében is. Ha a helyzetek ilyen sokaságát kell figyelembe vennünk, sosem lesz egyszerűs és jól kezelhető elméletünk. Ilyen sok ellentétes igényt nem lehet értékelni. Még kell határozunk ezért néhány olyan helyzetet, amelyek a többinél alapvetőbbek, és amelyek megfélelő nézőpontot biztosítanak a társadalmi rendszer megítéléséhez. Ily módon e helyzetek kiválasztása az igazságosság elméletének részévé válik. Am milylen elv alapján határozzuk meg ezeket?

E kérdésre csak akkor tudunk válaszolni, ha nem felejtjük el, hogy mi az igazságosság alapvető problémája, és a két elv miként birkózik meg azzal. Az igazságosság elsődleges tárgya, mint hangsúlyoztam, a társadalom alapszerkezete. Ez azért van így, mert az alapszerkezet hatásai rendkívül mélyek, átfogóak, és már a születéstől kezdve érvényesülnek. A társadalmi együttműködés előnyének megszűlése során a szerkezet kedvez bizonyos kiinduló helyzeteknek. Ezeket az egyenlőtlenségeket igazítja ki a két elv. Az elvek kielégítése után már nincs akadály, hogy az emberek önkéntes cselekedeteiből, a szabad társulás elvével összhangban, továbbá egyenlőtlenségek keletkezzenek. A lényeges társadalmi helyzetek tehát, hogy úgy mondjam, a megfelelően általánosított és összesített starthelyzetek. Amikor az általános nézőpont körvonalazásához kiválasztjuk a helyzeteket, az az eszme vezérel minket, hogy a két elv csökkenti igyekezzük a természeti esetlegesség és a társadalmi szerence önkényességét.

Felteszem tehát, hogy a legtöbb esetben minden egyes személynek két lényeges pozíciója van: az egyenlőt az egyenlőt státus, a másikat a jövedelmi és vagyoni megosztás határozza meg. A kérdéses reprezentatív személynék ezért egyrészt reprezentatív polgárok, másrészt a jólét különböző szintjén álló reprezentatív személynék. Mivel felteszem, hogy általában minden más helyzet önkéntes, az alapszerkezet megítélésénél a többi pozíciót betöltők nézőpontját nem szükséges figyelembe vennünk. Valójában az egész rendszert úgy kell kialakítanunk, hogy megfeleljen az úgynevezett starthelyeken állók választásainak. A társadalmi rendszer megítélésében el kell tekintenünk sajátosabb érdekeinktől, illetve társulásainktól, és ezeknek a reprezentatív személynéknek a szemszögéből kell látnunk helyzetünket.

Nos, amennyire csak lehetséges, az egyenlő polgár helyzetéből kell megítelnünk az alapszerkezetet. Ezt azok a jogok és szabadságok határozzák meg, amelyeket az egyenlő szabadság, illetve a méltányos esélyegyenlőség elve kíván. Amikor e két elvet teljesül, minden polgár egyenlő, és így mindenki ebben a helyzetben van. Ilyen értelemben határoz meg a polgárok egyenlősége egy általános nézőpontot. Az alapvető szabadságok közötti összeütközések feloldásának problémáit erre hivatkozva kell megoldanunk. E kérdésekkel majd a IV. fejezetben foglalkozom. Azt azonban már itt meg kell jegyezmem, hogy a társadalompolitika sok kérdése e nézőpontból is elemezhető. Vannak ugyanis olyan dolgok, amelyek mindenkinek az érdekeit érintik, és amelyekre vonatkozóan az elosztási hatások csekélyek vagy érdektelenek. Ilyenkor a közérdek elvét alkalmazhatjuk. Az elv azt kívánja, az intézményeket aszerint rangsoroljuk, hogy mennyire hatékonyan biztosítják azokat a feltételeket, amelyek mindenkinek egyformán szükségesek céljai követéséhez, vagy hogy mennyire hatékonyan mozdítanak elő közös célokat, melyek megvalósulása egyformán előnyös lesz mindenkinek. A közrend és a nemzetvédelem fenntartásával indokolható szabályozások, vagy a közegészségügyet és a közbiztonságot szolgáló hatékony intézkedések ebben az értelemben mozdítják elő a közérdeket. Ugyanez vonatkozik igazságos háború esetén a közös honvédelmi erőfeszítésekre is. Azt lehet erre mondani, hogy a közegészségügy és a közbiztonság fenntartásának vagy az igazságos háború esetében a győzelem elérésének vannak elosztási hatásai: a gazdag több hasznot húz ezekből, mint a

szegény, mivel neki több a vesztenivalója. Ám ha a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenységek igazságosak, úgy e hatásokat figyelmen kívül hagyhatjuk, és a közérdek elvéhez fordulhatunk. A megfelelő nézőpont akkor az egyenlő polgáré.

A reprezentatív személynék meghatározása a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenységek megítélését tekintve már kevésbé kielégítő. Mivel először is azzal, hogy úgy fogom fel ezeket az egyenlőket, mint akiket jövedelmi és vagyoni szintek jellemznek, ezzel az átszámítás problémájának elkerülése érdekében felteszük, hogy az ilyen alapvető társadalmi javak elég szorosan összeütköznek azokkal, amelyek a hatalomból és a tekintélyből erednek. Azaz felteszem, hogy akiknek mondjuk nagyobb politikai tekintélyük van, vagy akik vezető beosztásban vannak egy intézményben, más tekintetben is jobban állnak. E feltételezés egészében véve elég biztonságosnak látszik céljaink szempontjából. Van egy olyan kérdés is, hogy hány reprezentatív személyt emelünk ki, de ez nem lényeges, mert a társadalmi különbözőségeket elve egyet választ ki egy sajátos szerep betöltésére. A komoly nehézség az, hogy miként határozzuk meg a legkevésbé szerencsés csoportot.

Úgy tűnik, itt lehetetlen elkerülnünk némi önkényességet. Az egyik lehetőség az, hogy kiválasztunk egy meghatározott társadalmi helyzetet, mondjuk a segéd munkásokat, és mindazokat a legkevésbé előnyös helyzetű csoporthoz számítjuk, akiknek ugyanannyi vagy kevesebb a jövedelme és a vagyona, mint e csoport átlagáé. A legálul álló reprezentatív személy várakozását az osztály egészének átlaga határozza meg. A másik lehetőség az olyan meghatározás, amely kizárólag a viszonylagos jövedelemre és vagyona épül, a társadalmi helyzetre való utalás nélkül. Így mindenki a legkevésbé előnyös helyzetűek közé sorolható, akinek kevesebb a jövedelme és a vagyona, mint a meddőérték fele. Ez a meghatározás csak a megosztás alsó felétől függ, és előnye, hogy ráirányítja a figyelmet a legkevésbé elrendelkezők és az átlagpolgár közötti társadalmi távolságra.¹⁶ E

¹⁶ E meghatározáshoz lásd az úgynevezett Fuchs-kritérium tárgyalását M. J. Bowran tanulmányában: „Poverty in an Affluent Society” (Szegénység a gazdag társadalomban). In N. W. Chamberlain (szerk.): *Contemporary Economic Issues* (Jelenkori közgazdaságtani kérdések). Homewood III. 1969, R. D. Irwin, 53–56. o.

távolság kétségtelenül lényeges jellemzője annak a helyzetnek, amelyet a társadalom legkevésbé kedvezményezett tagjai foglalnak el. Úgy vélem, hogy e két meghatározás egyike vagy a kettő valamilyen párosítása megfelel céljainknak.

Akárhogy legyen is, bizonyos fokig összesítenünk kell a legrosszabb helyzetűek várakozásait, és az eredményül kapott adat, melyre e számításokat alapozzunk, bizonyos mértékig esetleges. A társadalmi különbségek elvénél megfogalmazása során egy bizonyos ponton mégis joggal hivatkozunk a gyakorlati megfontolásokra. Előbb-utóbb ugyanis szükségképpen kifogyunk a finomabb megkülönböztetésekhez vezető filozófiai vagy másféle érvekből. Felteszem ezért, hogy az eredeti helyzetben a felek az egyik vagy a másik meghatározás szerint fogják fel a társadalmi különbségek elvét. Kezdetről fogva korlátozott érvényességű összeállításról beszélünk, és ebben az értelemben velük össze más szempontokkal. Nem mintha abban egyeznénk meg, hogy először úgy gondolnak a legkevésbé előnyös helyzeti személynélre, mint aki a szó szoros értelmében a legrosszabbul áll, majd – annak érdekében, hogy ez használható kritérium legyen – gyakorlatilag az átlagolás valamilyen formáját fogadják el. Inkább magát a gyakorlati kritériumot kell mérlegre tenniük az eredeti helyzet perspektívájából.¹⁷ Lehet, hogy a legkevésbé kedvező helyzetűek szorosabb meghatározása végül szükségesnek bizonyul.

Amennyire tehát lehetséges, a méltányosságként felfogott igazságosság az egyenlő polgár pozíciója és a különböző jövedelmi és vagyoni szintek alapján ítéli meg a társadalmi rendszert. Néha azonban szükség lehet más helyzetek figyelembevételére is. Például ha vannak állandó természeti jellemzőkre épülő, egyenlőtlen alapvető jogok, ezek az egyenlőtlenességek lényeges helyzeteket jelölnek ki. Mivel e jellemzőkön nem lehet változtatnunk, az általuk meghatározott helyzetek az alapszerkezetben kiindulópontokként számíthatnak. Ilyenek a nemek közötti, illetve a származástól és a kultúrától függő különbségek. Így ha ezek például a férfiaknak kedveznek az alapvető jogok megállapításánál, a társadalmi különbségek elve (általános értékelésében) csak akkor igazolja ezt az egyenlőtleneséget, ha

¹⁷ A kérdés megvilágításáért köszönettel tartozom Scott Boormannek.

előnyös és elfogadható a nők számára. És ugyanígy járunk el a kasztrendszerrel, illetve a faji és etnikai egyenlőtlenességek igazolásánál (39. S). Az ilyen egyenlőtlenességek megsokszorozzák a lényeges pozíciókat, és bonyolultabbá teszik a két elv alkalmazását. Mástelől viszont ezek az egyenlőtlenességek sohasem vagy csak igen ritkán előnyösek a kevésbé kedvező helyzetűek számára, s ezért egy igazságos társadalomban rendszeresen a lényeges társadalmi helyzetek kisebb száma is elégséges.

Fontos látnunk, hogy a lényeges helyzetek szemhatárát figyelembe vevő ítéletek háttérbe szorítják azokat, amelyek kialakítására a sajátosabb helyzetek alapján hajlunk. Ha sajátosabb helyzetünk alapján gondolunk magunkra, korántsem mindig előnyös mindenki számára mindaz, amit a két elv követel. És ha nem részestíjük előnyben a lényeges helyzetek nézőpontját, úgy továbbra is megmarad az egymással szemben álló igények zűrzavara. Ily módon a két elv valójában azt fejezi ki, hogy megértjük, rangsorolnunk kell érdekeinket. Különleges súlyt adva némelyiküknek. Akik például valamely meghatározott iparágban ellentétes érdekekkel. Vámmok és más korlátozások nélkül ágazathoz esetleg hanyatlásnak indulna. Ám ha a szabadkereskedelem az egyenlő polgárok vagy a legkevésbé előnyös helyzetűek nézőpontjából kívánatos, akkor az abban az esetben is igazolt, amikor a sajátosabb érdekek szempontjából kedvezőtlen. Ezért az igazságosság elveiben és következetes alkalmazásában bizonyos helyzetek nézőpontja alapján előre kell megállapodnunk. Ha szűkebben határoznánk meg a reprezentatív személynél helyzetét, nem tudnánk mindig mindenki számára szavatolni minden érdek védelmét. Amikor elismerünk bizonyos elveket és az alkalmazásukra vonatkozó bizonyos eljárásokat, el kell fogadnunk a következményeket is. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy meg kell engednünk a szabadkereskedelem akadálytalan érvényesülését, bármilyen következményekkel járjon is az. Az ezeken finomító megoldásokat azonban egy megfélélen általános perspektíva alapján kell számításba vennünk.

A lényeges társadalmi helyzetek megszabják tehát azt az általános nézőpontot, amelynek segítségével az alapszerkezetre alkalmazzuk az igazságosság két elvét. Ily módon figyelembe vesszük mindenkinél az érdekeit, hiszen minden személy

egylenlő polgár, és mindegyiküknek megvan a maga helye a jövedelemnek és a vagyonnak, illetve az állandó természeti jellemzők köztük a megkülönböztetések alapját képező megoszlásában. A lényeges helyzetek valamilyen kiválasztása nélkülözhetetlen a társadalmi igazságosság következetes elméletéhez, és a választott helyzeteknek összhangban kell lenniük az elmélet alapelveivel. Az úgynevezett starthelyzetek kiválasztásával azt az eszmét váltjuk valóra, hogy csökkenteniünk kell a természeti véletlenek és a társadalmi körülmények hatását. Senki se húzzon hasznát ezekből az esetlegességekből, kivéve azokat az eseteket, amikor ez kedvező hatással van mások jólétére.

17. § AZ EGYENLŐSÉGRE IRÁNYULÓ TENDENCIA

Azzal kívánom lezárni a két elv mostani tárgyalását, hogy tisztázom, milyen értelemben fejezik ki ezek az elvek az igazságosság egyenlőségét védő felfogását. Annak az ellenvetésnek is szeretnék elébe vágni, hogy a méltányos esélyegyenlőség elve az érdekek kéges szívű társadalmához vezet. Ennek előkészítéseként jelzem az igazságosság vázolt felfogásának néhány vonakozását.

Először is megjegyezhetjük, hogy a társadalmi különbségek elve nyomatékostíja a jóvátétel elvéből következő megfontolásokat. Ez az elv megköveteli a nem megérdemelt egyenlőtlen-ségek jóvátételét, s mivel a születés és a természeti adottságok egyenlőtlen-ségeit nem megérdemelték, ezekért az egyenlőtlen-ségekért is valamilyen kárpótlás jár.¹⁸ Így az elv azt mondja ki, hogy a társadalomnak – ahhoz, hogy egyenlően kezeljen minden személyt és biztosítsa mindenki számára az igazi esélyegyenlőséget – nagyobb figyelmet kell szentelnie a szerényebb természeti adottságokkal rendelkezőknek, valamint azoknak, akik születésüknél fogva kevésbé jó társadalmi helyzetbe kerül-

tek. Az elgondolás szerint kiegyenlítődnék az esetlegességek forrásaai. Az elv jegyében többet fordíthatunk erőforrásainkból a kevésbé tehetős emberek iskolázatására, mint a tehetőségszebbekére; legalábbis bizonyos életszakaszban, mondjuk a korai iskolaevek alatt.

Tudomáson szerint még soha senki nem javasolta, hogy a jóvátétel elve legyen az igazságosság kizárólagos szempontja, a társadalmi rend egyedüli célja. Kézenfekvő ezt úgy felfognunk – a legtöbb ilyen elvhez hasonlóan –, mint egy olyan első megközelítés szerinti elvet, amelynek fontosságát más elvek fényében kell megítélnünk. Mértékelnünk kell például, hogy mennyire tartjuk fontosnak az átlagos életszínvonal javításának vagy a közös előmozdításának elvéhez képest.¹⁹ Ám bármilyen más elvünk legyenek, a jóvátétel követelményeit mindig figyelembe kell vennünk. Ezt úgy tekintjük, mint az igazságosságra vonatkozó felfogásunk jellegzetes vonását. A társadalmi különbségek elve természetesen nem a jóvátétel elve. Ez nem kívánja meg a társadalomtól, hogy oly módon igyekezzon megszüntetni a hátrányokat, hogy mindenki ugyanabban a méltányos feltételek között zajló versenyben vehessen részt. A társadalmi különbségek elve azonban például az oktatásban úgy osztaná el az erőforrásokat, hogy a legkevésbé kedvező helyzetűek hosszú távú kilátásai javuljanak. Ha e cél azzal érhető el, hogy kiemelten kezeljük a jobb képességűeket, akkor ez megengedhető; egyébként azonban nem. A döntés során az oktatás értékét nem szabad pusztán a gazdasági hatékonyság és a társadalmi jólét alapján megítélnünk. Ugyanilyen fontos, már ha nem fontosabb, az oktatásnak az a szerepe, hogy képessé teszi az embert társadalmi kultúrájának élvezetére, és emlífogva mindenki számára lehetővé teszi önmaga értékesítésének biztos tudatát. Így a társadalmi különbségek elve nem azonos ugyan a jóvátételével, bizonyos fókig mégis annak szerepét tölti be: oly módon alakítja át az alapszerkezet célját, hogy az intézmények rendszerének egésze már nem a társadalmi hatékonyságot és a technokrata értékeket állítja előtérbe. Amint látjuk, a társadalmi különbségek elve csakugyan azt jelenti, hogy megegyezünk a természeti adottságok megoszlását közvagyonnak tekintjük, és

¹⁸ Lásd Herbert Spiegelberg: „A Defense of Human Equality” (Az emberi egyenlőség védelme). *Philosophical Review*, 53. kötet, 1944. 101., illetve 111–123. o.; valamint D. D. Raphael: „Justice and Liberty” (Igazságosság és szabadság). *Proceedings of the Aristotelian Society*, 51. kötet, 1950–1951, 187. s.kk.

¹⁹ Lásd például Spiegelberg: „A Defense of Human Equality”. 120. s.kk.